

Funded by
the European Union

NARDOS

unicef

*Protecting children from violence and promoting social inclusion of children
with disabilities in Western Balkans and Turkey*

SMJERNICE I PROCEDURE ZA OBEZBJEĐIVANJE SIGURNOG OKRUŽENJA ZA ĐECU U RESURSNIM CENTRIMA

2017. godina

SMJERNICE I PROCEDURE ZA OBEZBJEĐIVANJE SIGURNOG OKRUŽENJA ZA ĐECU U RESURSNIM CENTRIMA

Ove procedure nastale su u okviru projekta „Zaštita dece sa smetnjama u razvoju i jačanje kapaciteta organizacija osoba sa invaliditetom za monitoring prava u oblasti invalidnosti“, koji sprovodi Nacionalna asocijacija roditelja dece i omladine sa smetnjama u razvoju Crne Gore NARDOS u saradnji sa Predstavništvom UNICEF-a u Crnoj Gori i uz finansijsku podršku EU.

Ovaj projekat dio je višegodišnje regionalne inicijative sa ciljem unapređenja zaštite dece od nasilja i socijalne inkluzije dece sa smetnjama u razvoju, koja se implementira u partnerstvu između UNICEF-a, European Disability Forum – EDF-a, EU i sedam zemalja/teritorija u procesu pridruživanja EU.

Članovi radne grupe koji su učestvovali u izradi dokumenta bili su: Anka Đurišić, Savo Knežević, NARDOS; Svetlana Dujović, NARDOS i DC Pljevlja; Tamara Milić, Ministarstvo prosvjete; Radojka Koprivica, DC Nikšić; Marina Vujović, DC Podgorica; Miloš Ristić, Zavod za socijalnu i dječju zaštitu i Mirjana Popović, Resursni centar „Podgorica“.

Konsultanti koji su pružili stručnu podršku u izradi teksta su: Goran Rojević i Sašenka Mirković iz Humanitarne organizacije „Dečje srce“, Beograd.

Sadržaj ovog dokumenta ne odražava nužno politiku i gledište UNICEF-a, EDF-a i EU, a odgovornost za sadržaj dokumenta snose autori/ke.

SADRŽAJ

1. UVOD

- 1.1. Zakonski i strateški okvir u oblasti zaštite dece od svih vidova nasilja**
- 1.2. Sprovođenje zakonskog okvira s fokusom na javne ustanove**
- 1.3. Kome je namijenjen ovaj dokument**

2. NASILJE, ZLOSTAVLJANJE I ZANEMARIVANJE ĐECE

- 2.1. Rasprostranjenost nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja dece**
- 2.2. Posljedice nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja dece**
- 2.3. Vrste nasilja i pokazatelji**
 - 2.3.1. Fizičko nasilje i zlostavljanje
 - 2.3.2. Emocionalno nasilje i zlostavljanje
 - 2.3.3. Seksualno nasilje i zlostavljanje
 - 2.3.4. Zanemarivanje
 - 2.3.5. Vršnjačko nasilje
 - 2.3.6. Elektronsko nasilje i zlostavljanje – na društvenim mrežama
 - 2.3.7. Druga negativna iskustva u djetinjstvu

3. POSTUPANJE U RESURSNIM CENTRIMA U SLUČAJU POSTOJANJA NASILJA, ZLOSTAVLJANJA I ZANEMARIVANJA ĐECE

- 3.1. Osnovni principi**
- 3.2. Karakteristike i potrebe dece s konkretnim smetnjama u razvoju od značaja za situacije pojave nasilja: uočavanje i podrška**
- 3.3. Preporučene aktivnosti i organizacija**
- 3.4. Tim za zaštitu dece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja**
- 3.5. Prevencija nasilja**
- 3.6. Koraci i mjere koje treba preduzeti kad se uoči nasilje**
- 3.7. Individualni plan podrške – zaštite i rada sa detetom (IPP)**

1. UVOD

1.1. Zakonski i strateški okvir u oblasti zaštite djece od svih vidova nasilja

Ustav Crne Gore garantuje i štiti prava i slobode, uz obavezu svakoga da poštuje prava i obaveze drugih. Prava i slobode svih, pa i djece, ostvaruju se na osnovu Ustava i potvrđenih međunarodnih sporazuma, kojima se daje primat u odnosu na nacionalno zakonodavstvo. Svi su pred zakonom jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo. Roditelji su obavezni da brinu o deci, da ih vaspitavaju i školuju. Dijete uživa prava i slobode primjereno njegovom uzrastu i zrelosti. Djetetu se garantuje posebna zaštita od psihičkog, fizičkog, ekonomskog i svakog drugog iskorišćavanja ili zloupotrebe.

Crna Gora je usvojila međunarodna dokumenta koja predstavljaju pravni okvir zaštite prava i interesa djece, od kojih je najznačajniji Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta (1989). U članu 19 definiše pravo na zaštitu djece „od svih oblika fizičkog ili mentalnog nasilja, povreda ili zlostavljanja, zanemarivanja ili nemarnog postupanja, zloupotrebe ili eksploatacije, uključujući i seksualno zlostavljanje dok je na brizi roditelja, zakonskih staratelja ili bilo koje druge osobe koja se brine o djetetu“. Član 23 ukazuje da dijete sa smetnjama u razvoju ima pravo na posebnu brigu, obrazovanje i obuku koja će mu pomoći da živi ispunjen i dostojanstven život i ostvari najveći mogući stepen nezavisnosti i učešća u društvu.

Crna Gora je usvojila i Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom. Član 7 obavezuje potpisnice da preduzmu sve potrebne mjere kako bi osigurale da deca sa smetnjama u razvoju ravnopravno uživaju sva ljudska prava i osnovne slobode, da posebnu pažnju posvete najboljem interesu djeteta, pruže pomoć da slobodno izraze svoje mišljenje i to o svim pitanjima koja ih se tiču. Član 16 odnosi se na mjere zaštite od svih oblika eksploatacije, nasilja i zloupotreba. Crna Gora ratifikovala je i Konvenciju protiv mučenja i drugih svirepih, nehumanih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, Konvenciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije nad ženama, Konvenciju Savjeta Evrope o sprečavanju mučenja i nečovječnih ili ponižavajućih postupaka i kažnjavanja, i mnoge druge.

Kada je u pitanju nacionalno zakonodavstvo poseban značaj ima donošenje Porodičnog zakona koji sadrži posebni dio o pravima djeteta i procesne odredbe o zaštiti i ostvarivanju prava djeteta pred sudom uz dužnost prijavljivanja nasilja. Članom 9a utvrđuje se da dijete ne može biti podvrgnuto tjelesnom kažnjavanju ili bilo kom drugom okrutnom, nehumanom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici utvrđuje oblike nasilja, kao i zaštitne mjere. Članom 9 pomenutog zakona regulisana je dužnost prijavljivanja nasilja: „Državni organ, drugi organ, zdravstvena, obrazovna i druga ustanova dužni su da prijave policiji učinjeno nasilje za koje saznaju u vršenju poslova iz svoje nadležnosti, odnosno djelatnosti. Prijavu o učinjenom nasilju dužno je da policiji podnese odgovorno lice u organu ili ustanovi iz stava 1 ovog člana, kao i zdravstveni i socijalni radnik, nastavnik, vaspitač i drugo lice koje sazna za učinjeno nasilje u vršenju svojih poslova.“ Radi njegove efikasnije operacionalizacije 2011. potpisan je Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici, sa posebnim aneksom kada su žrtve nasilja deca. Odredbama Krivičnog zakonika regulisan je način kažnjavanja lica koja grubim zanemarivanjem svoje dužnosti zbrinjavanja ili vaspitavanja zapuste ili zlostavljaju maloljetno lice, kao i kažnjavanje počinioca nasilja u porodici ili u porodičnoj zajednici.

Ostali relevantni zakoni su: Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom, Opšti zakon o vaspitanju i obrazovanju, Zakon o obrazovanju i vaspitanju dece sa posebnim obrazovnim potrebama, Zakon o zdravstvenoj zaštiti. Zakon o zaštitniku ljudskih prava i sloboda propisuje posebna pravila za postupanje Zaštitnika za zaštitu prava djeteta.

U pogledu strateških okvira važne su: Strategija razvoja sistema socijalne i dječje zaštite 2013–2017, Nacionalni plan akcije za decu 2013–2017, Strategija zaštite od nasilja u porodici 2016–2020, Strategija inkluzivnog obrazovanja (2014–2018). Jedan od ciljeva Strategije za prevenciju i zaštitu dece od nasilja 2017–2021. jeste unapređenje institucionalnog okvira za profesionalnu, kvalitetnu i efikasniju brigu i zaštitu djeteta.

1.2. Sprovođenje zakonskog okvira s fokusom na javne ustanove

Sve organizacije koje rade sa decom ili dolaze u kontakt sa njima treba da imaju politike i procedure s ciljem zaštite od nasilja i zlostavljanja ili povređivanja i u cilju pružanja bezbjedne i kvalitetne brige. Ovakve inicijative se već sprovode u Crnoj Gori. Ističe se Program „Škola bez nasilja – sigurno školsko okruženje“ Ministarstva prosvjete u saradnji sa UNICEF-om, otpočet školske 2005/06. godine. Ministarstvo je pripremilo Priručnik za nastavnike, Brošuru za roditelje, Upitnik za procjenu vršnjačkog nasilja i Uputstvo o postupanju u slučajevima nasilja (Podjela odgovornosti i postupanje u cilju prevencije i u slučajevima pojave nasilja). Preporučeni niz koraka: *osnovati tim, sprovesti obuke kadra za prepoznavanje, podršku i intervenisanje, koncipirati pravila, pratiti pojavu na osnovu formulara, sprovoditi individualni rad, tematske radionice*, obavezna je *odgovornost i dužnost prijavljivanja* nasilja i zlostavljanja, *saradnja* sa centrima za socijalni rad, *izrada i primjena plana podrške*.

U Crnoj Gori je nedavno pod pokroviteljstvom Predstavništva UNICEF-a za Crnu Goru otpočela kampanja „Zaustavimo nasilje“. Kampanjom su dodatno otvorena pitanja prevencije i sprečavanja nasilja nad decom, rad na isticanju porodičnih vrijednosti, zahtijevaju odgovornost svih relevantnih aktera u nastojanju da se svojoj deci u Crnoj Gori osigura bezbjedno odrastanje.

Ministarstvo rada i socijalnog staranja je u saradnji sa NVO Juventas i uz podršku Predstavništva UNICEF-a i EU, pripremilo smjernice i protokol za zaštitu dece od nasilja u Dječijem domu „Mladost“. Ciljevi su da se obezbijedi sigurno, podsticajno i bezbjedno okruženje. Dom je u obavezi da formira Tim za zaštitu prava dece koji se sastoji od osoblja, kao i Savjet dece i mladih, koji će predstavljati glas dece i mladih o pitanjima koja se njih tiču. Izrađena je i brošura prilagođena deci.

1.3. Kome je namijenjen ovaj dokument

U skladu sa inkluzivnim principima posebne ustanove reformisane su u resursne centre. Podrška su redovnom sistemu kroz: ranu intervenciju, tretman dece, mobilne aktivnosti, edukaciju, izradu specijalizovanih nastavnih sredstava i dr. Deca se školuju u resursnim centrima samo kada je to u njihovom jedinom i najboljem interesu.

Pri RC „Podgorica“ pruža se rana podrška deci sa tjelesnim, kombinovanim i smetnjama vida, obuka kadra po savremenim programima i individualni rad sa decom, instruktivno-savjetodavni rad s nastavnim kadrom, roditeljima u redovnim školama. RC „1. jun“ nudi ranu intervenciju, podršku deci sa intelektualnim smetnjama i autizmom u inkluzivnom obrazovanju, pomoć i edukaciju kadra. U RC „Kotor“ deca koja imaju smetnje sluha borave radi rane intervencije, posebno nakon ugradnje kohlearnog implanta. Nudi im se i audiološka i logopedska rehabilitacija, savjetodavno-instruktivni-inkluzivni rad. U cilju podrške za inkluzivno obrazovanje na lokalnom nivou škole sa posebnim odjeljenjima su organizovane kao podružnice resursnih centara (koji su podrška na nacionalnom nivou).

Kada govorimo o deci sa smetnjama važeća paradigma, u skladu sa međunarodnim standardima, je da njihova posebna obrazovna potreba nastaje kao rezultat odnosa između stanja zdravlja, ličnih faktora i faktora okruženja koji predstavljaju uslove u kojima pojedinac živi. Smetnje deteta u interakciji sa okolinom i barijerama koje se odražavaju u stavovima zajednice, mogu da otežaju puno i efektivno učešće u društvu na osnovu jednakosti sa ostalim članovima tog društva.

Postoje specifični izazovi u otkrivanju, a samim tim i prijavljivanju nasilja, a deca sa smetnjama u razvoju su ranjivija na nasilje zbog stavova sredine, porodične dinamike, osobenosti ove dece koja nerijetko nemaju doživljaj da su zlostavljana, zanemarena, otežano prepoznaju svoje potrebe, ono što im se događa, imaju umanjenu sposobnost da iskažu, izraze ono što doživljavaju, što im se dešava.

Specifičnosti dece sa smetnjama u razvoju od značaja za prepoznavanje nasilja

Kada govorimo o deci sa smetnjama u razvoju potrebno je imati u vidu njihovu dodatnu vulnerabilnost koja stvara brojne izazove. Dolaženje do pravih informacija često je teško i nasilje ne može biti otkriveno odmah. Deca prepoznaju, doživljavaju, razumiju, izražavaju svoje potrebe na različite, nerijetko specifične, načine.

U zavisnosti od vrste smetnje, mnoga deca sa smetnjama u razvoju ne govore ili otežano komuniciraju, ne umiju da objasne što im se desilo, duže trpe, imaju veći prag tolerancije na bol, usvajaju nasilje kao „normalno“ ophođenje drugih prema njima jer im nijesu lako

dostupne poruke i edukacija o tome kako da budu bezbjedni. Ne umiju da odrede kome da se požale.

Dijete može da ispoljava izražen strah da će imati posljedice ukoliko kaže da je zlostavljano.

Đeca sa smetnjama u razvoju mogu da zavise od raznih odraslih osoba sa kojima imaju kontakt za pomoć i podršku u obavljanju dnevnih aktivnosti, uključujući intimnu njegu. To može povećati rizik i priliku za nasilnu odraslu osobu da bude nasamo sa detetom¹.

Briga o detetu sa smetnjama u razvoju može da bude stresna za roditelje i porodice ukoliko ne dobijaju dovoljno podrške. To može otežati roditeljima da pruže brigu koja je detetu potrebna i može dovesti do zanemarivanja deteta ili zlostavljanja².

Primijetiti znakove zlostavljanja nije uvijek lako. Osobe koje su u kontaktu sa detetom sa smetnjama u razvoju nekada ne vide znakove nasilja ako ponašanja deteta pripisuju smetnji. Često iz nemogućnosti da se odbrane nastupaju instiktivno, a to nekada izgleda agresivno. Nekad njihovo burno i agresivno ponašanje dovodi u zabludu – pogrešno se tumači kao nasilno ponašanje, a ne kao odgovor na nasilje koje trpe.

Nekada se stručna lica oslanjaju na roditelje da olakšaju komunikaciju sa detetom sa smetnjama u razvoju ili traže mišljenje odrasle osobe umjesto deteta. To može biti rizično po dijete ukoliko dijete zlostavlja roditelj ili ako osoba uz pomoć koje se konsultuje dijete ne vjeruje detetu³.

Dijete sa smetnjama dodatno je potrebno strpljivo saslušati, uspostaviti odnos povjerenja, dozvoliti da na svoj način saopšti verbalno ili neverbalno kako se oseća, što doživljava i kroz šta prolazi. Potrebno je konsultovati dijete u njegovoj zaštiti kako bi se zadovoljile njegove potrebe, ojačalo samopouzdanje, izbjeglo da dijete krivi sebe za nasilje, i povećala šansa da će dijete zatražiti podršku⁴.

¹ Na osnovu NSPCC, 2017, „Safeguarding deaf and disabled children: How organizations can protect deaf and disabled children from abuse“. <https://www.nspcc.org.uk/preventing-abuse/safeguarding/deaf-disabled-children/> (pristupljeno 27. jula 2017).

² Na osnovu NSPCC, 2017, Ibid.

³ Na osnovu NSPCC, 2017, Ibid.

⁴ Na osnovu NSPCC, 2017, Ibid.

Stoga su ove procedure namijenjene deci koja koriste usluge u resursnim centrima s ciljem poštovanja najboljeg interesa i zaštite dječjih i ljudskih prava, dostojanstva i integriteta, prava na aktivno uključivanje i informisanje o donešenim odlukama koje se tiču svakog djeteta i njegovog života. Baziraju se na principima nenasilja, tolerancije, nediskriminacije, poštovanja različitosti, porijekla, identiteta, privatnosti i povjerljivosti svakog djeteta.

2. NASILJE, ZLOSTAVLJANJE I ZANEMARIVANJE ĐECE

Nasilje se definiše kao činjenje ili nečinjenje onih koji se brinu o deci, postupci ostalih odraslih ili vršnjaka kojima se ugrožava fizički, psihički, polni ili ekonomski integritet, mentalno zdravlje i spokojstvo djeteta, bez obzira na mjesto gdje je učinjeno (član 2 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici).

2.1. Rasprostranjenost nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja djece

Svako dijete može biti zlostavljano bez obzira na uzrast, pol, fizičke karakteristike, postojanje smetnji u razvoju, zdravstveno stanje. Dijete može biti zlostavljano u porodici, školi, na bilo kom mjestu i od bilo koga, roditelja, srodnika, zaposlenih u ustanovama, poznatih i nepoznatih osoba u okruženju u kome živi.

Podataka o rasprostranjenosti nasilja ima sve više. Prema jednoj publikaciji UNICEF-a iz 2014⁵, tokom 2012. gotovo 95.000 djece i adolescenata ispod 20 godina starosti bile su žrtve ubistva. U prosjeku, gotovo 6 od 10 djece širom svijeta (gotovo jedna milijarda) uzrasta između 2 i 14 godina redovno su izložena fizičkom (tjelesnom) kažnjavanju od strane roditelja ili staratelja.

Istraživanje Svjetske zdravstvene organizacije⁶ ukazuje na to da su deca sa smetnjama u razvoju 3,7 puta u većem riziku od bilo koje vrste nasilja u odnosu na decu bez smetnji u razvoju, 3,6 puta su u većem riziku da budu žrtve fizičkog nasilja, a 2,9 puta da budu žrtve seksualnog nasilja. Deca sa mentalnim i intelektualnim smetnjama su 4,6 puta u većem riziku od seksualnog nasilja nego njihovi vršnjaci koji nemaju razvojne smetnje. Deca sa smetnjama u razvoju su 4,5 puta u većem riziku da budu izložena zanemarivanju.

⁵ United Nations Children's Fund, Hidden in Plain Sight: A statistical analysis of violence against children, UNICEF, New York, 2014.

⁶ Prevalence and risk of violence against adults with disabilities: a systematic review and meta-analysis of observational studies, Karen Hughes, Mark A Bellis, Lisa Jones, Sara Wood, Geoff Bates, Lindsay Eckley, Ellie McCoy, Christopher Mikton, Tom Shakespeare, Alana Officer, Centre for Public Health, Liverpool John Moores University, Liverpool, UK (K Hughes PhD, Prof M A Bellis DSc, L Jones BSc, S Wood MSc, G Bates MSc, L Eckley PhD, E McCoy MSc), Department of Violence and Injury Prevention and Disability, World Health Organization, Geneva, Switzerland (C Mikton PhD, T Shakespeare PhD, A Officer MPH) WHO publication, 2012.

U Crnoj Gori u toku realizacije programa „Škole bez nasilja – sigurno školsko okruženje“ sprovedeno je istraživanje o vršnjačkom nasilju na uzorku od 6.300 dece koje je pokazalo je da je 52% imalo iskustva vršnjačkog nasilja. Đeca su navela da su najčešće bila žrtve verbalnog nasilja, socijalne izolacije, zatim materijalnog, pa fizičkog nasilja od svojih vršnjaka iz neposrednog okruženja (odjeljenja), zatim starijih, pa učenika/ca istog uzrasta, ali iz drugih odjeljenja (Krkelić, 2013).

Istraživačka organizacija Ipsos je 2016. godine sprovedla istraživanje u Crnoj Gori o nasilju nad decom u saradnji sa SOS Nikšić i Centrom za ženska prava i uz podršku UNICEF-a i EU⁷. Rezultati istraživanja pokazuju sljedeće:

- Svaki drugi građanin smatra da postoje situacije u kojima je opravdano tući dijete, kao i da vikanje na dijete nije nasilje. Jedna trećina građana smatra da šamar nije nasilje, dvije trećine da udarac prutom nije nasilje.
- 54% građana ne bi prijavilo nadležnim službama ako bi bilo svjedok da je roditelj istukao svoje dijete.
- Većina građana (77%) smatra da roditelji ne treba da dozvole detetu da preispituje njihove odluke.
- 63% građana smatraju da neke grupe dece češće trpe vršnjačko nasilje, a među njima svaki treći je prepoznao decu sa smetnjama u razvoju kao posebno ranjivu.
- 8% građana zna za dijete koje je bilo žrtva seksualnog zlostavljanja, dok 12% građana poznaje odraslu osobu koja je kao dijete bila žrtva seksualnog zlostavljanja.

Iako u Crnoj Gori nijesu rađena dodatna sistematska istraživanja ovog fenomena, posebno u vezi sa nasiljem u resursnim centrima, jasna je potreba za postojanjem procedura za zaštitu dece, ne samo u odnosu na nasilje u ustanovi već i u slučaju sumnje na postojanje nasilja u porodici iz koje dijete dolazi.

2.2. Posljedice nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja dece

⁷ Ipsos Strategic Marketing, Istraživanje o nasilju nad decom, Centar za ženska prava, SOS Nikšić, UNICEF, Evropska unija, 2016. (https://www.unicef.org/montenegro/media_15873.html).

Posljedice nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja djece zavise od: vrste zlostavljanja; uzrasta djeteta; ličnih karakteristika; vremena i učestalosti trajanja; postojanja usluga i podrške.

Toksični stres u ranom uzrastu je tema od rastućeg interesa. Govorimo o stresu kada je dijete svjedok ili direktno izloženo nasilju. Istraživanja su dala nepobitne dokaze da stres/trauma kod djece prouzrokuje brojne kratkoročne i dugoročne učinke, te predstavlja rizik za cijeli niz oboljenja u kasnijoj dobi: neurološka, endokrinološka, imunološka, kardiovaskularna i druge hronične bolesti. Zbog toga što stres izaziva trajne promjene na nivou metabolizma ćelije i biologije tijela stvara se novi okvir za emocionalni status, način ponašanja koji vodi u rizik od autodestruktivnosti do antisocijalnosti (Burke-Harris, 2017).

Dakle, nasilje i zlostavljanje kao posljedicu može imati neurološka oštećenja, fizičke povrede i oštećenja, u krajnjem i smrt djeteta. Utiče na mentalno zdravlje, emocionalne i probleme u ponašanju, učenju. Zapaža se samopovređivanje, depresivnost, gubitak samopoštovanja, umanjeno samopouzdanje, uticaj na interakciju. Grubo zanemarivanje može da ima kao posljedicu značajna oštećenja tjelesnog i intelektualnog razvoja, zdravlja, socijalno funkcionisanje, emocionalne odnose, školsko i životno postignuće. U krajnjim slučajevima zanemarivanje može izazvati i smrt djeteta. Na nivou društva nasilje nad decom nosi i velike ekonomske troškove.

Saradnja svih sektora (pravosuđa, policije, socijalne zaštite, zdravstva, prosvjete...), koji se na različite načine bave ovim problemom i njihovo koordinirano djelovanje u kome je na centralnom mjestu interes djeteta, jedini je način borbe protiv nasilja nad decom.

2.3. Vrste nasilja i pokazatelji

Prihvaćene su definicije i pokazatelji nasilja. **Fizičko nasilje** je namjerno nanošenje fizičke povrede ili bola, ali i nanošenje štete tuđoj imovini (krađa, demoliranje). **Emocionalno (psihološko) nasilje** je nanošenje mentalne ili emocionalne patnje, implicitna prijetnja fizičkim nasiljem, zaplašivanje druge osobe, sticanje kontrole nad njom. **Seksualno nasilje** je nametanje seksualnog kontakta bilo koje vrste bez pristanka druge strane, izlaganje pornografskim sadržajima, komentari sa seksualnom konotacijom. Razmatraju se **zanemarivanje** djetetovih tjelesnih i/ili psiholoških potreba. **Vršnjačko nasilje** se dešava u

školama i vršnjačkim grupama. Čini ga ponavljanje bar 2–3 puta raznih oblika nasilja u nekom kraćem ili dužem vremenskom intervalu starijeg djeteta nad mlađim, više djece nad jednim djetetom ili snažnijeg djeteta nad slabijim. **Nasilje na društvenim mrežama** putem moderne tehnologije (internet, mobilni telefon) koje remeti, uznemirava i zloupotrebljava privatnost.

2.3.1. Fizičko nasilje i zlostavljanje

Fizičko nasilje i zlostavljanje predstavlja ponašanje koje za posljedicu ima fizičko povređivanje djeteta, nanošenje bola, a uključuje i fizičko kažnjavanje.

Ponašanja koja predstavljaju fizičko nasilje su: udaranje, guranje, štipanje, izmicanje stolice, gađanje, šutiranje, grebanje, čupanje za kosu i uši, ujedanje, ćebovanje, „biciklo“ (paljenje šibica između nožnih prstiju dok žrtva spava), davljenje, napad oružjem, otimanje, lomljenje i uništavanje imovine i stvari, cijepanje odjeće, uništavanje djetetovog privatnog prostora, prisiljavanje djeteta da za kaznu ostane u položaju koji uzrokuje bol ili je ponižavajući, prijetnja nožem ili pištoljem i drugo.

Indikatori, pokazatelji, upozoravajući simptomi ili znaci u fizičkom pogledu na osnovu kojih možemo posumnjati na fizičko nasilje su: modrice na velikoj površini tijela, specifičnog oblika, npr. trag šake, prstiju (usljed stezanja ili udaranja), tragovi kaiša ili kanapa i tragovi vezivanja; opekotine različitog porijekla; povrede oka, ušiju, nosa, usta bez odgovarajućeg objašnjenja o slučajnoj ili drugoj povredi. Takođe, prelomi kod djece, povrede unutrašnjih organa.

U oblasti ponašanja se uočava: dijete ili druga osoba (roditelj, staratelj, nastavnik i sl.) saopštava da je udareno, opečeno ili izloženo nekoj drugoj vrsti ponašanja koja može da izazove postojeću povredu. Neodgovarajuća odjeća koja prikriva povrede (npr. dugi rukavi i nogavice tokom ljetnjeg vremena da bi se prikrile modrice); povrede se objašnjavaju kao „nespretnost“ djeteta.

2.3.2. Emocionalno nasilje i zlostavljanje

Emocionalno nasilje i zlostavljanje je ponašanje koje ugrožava mentalno i emotivno zdravlje i dostojanstvo djeteta.

Podrazumijeva ponavljana ponašanja roditelja koja kod djeteta izazivaju ili pojačavaju doživljaj bezvrijednosti, odbačenosti ili neadekvatnosti, nanose psihološku patnju.

Ponašanja koja čine ovo nasilje su: omalovažavanje, nazivanje pogrđnim imenima, vrijeđanje, ruganje, psovanje, etiketiranje, pogrđno imitiranje, širenje laži ili lažnih glasina o djetetu, prijetnje, ucjenjivanje, ogovaranje, isključivanje iz grupe, zastrašivanje, nepravedno kažnjavanje, reketiranje – iznuđivanje novca i/ili stvari, prisiljavanje djeteta da laže za druge, radi tuđa zaduženja, odriče se svojih stvari ili privilegija za druge, uništavanje imovine i stvari djeteta, zabrana pristupa ili izbacivanje iz djetetove sobe, korišćenje dece za rješavanje problema među vršnjacima, korišćenje nekih saznanja o djetetu i/ili moći nad djetetom kako bi se dobila neka korist za sebe, zatvaranje ili zaključavanje djeteta u sobu, nagovaranje na korišćenje psiho-aktivnih supstanci, uključivanje u destruktivne grupe i/ili aktivnosti.

Indikatori emocionalnog zlostavljanja su zastoj u razvoju i neorganski zastoj u rastu, enureza, enkopreza, poremećaji navika, spavanja, ishrane, nesigurnost, poremećaj vezivanja, privrženosti, strah od odvajanja, plašljivost, iznenadne i neobjašnjive promjene ponašanja i raspoloženja, depresivnost, problemi u postignuću, nezainteresovanost, samopovređivanje, problemi u ponašanju, vršnjačkim odnosima, antisocijalno, delinkventno ponašanje.

2.3.3. Seksualno nasilje i zlostavljanje

Seksualno nasilje i zlostavljanje je ponašanje kojim se dijete seksualno uznemirava, navodi ili primorava na seksualne aktivnosti.

Čini ga uključivanje djeteta u seksualnu aktivnost koju ono ne shvata u potpunosti, sa kojom nije saglasno, za koju nije razvojno doraslo i nije u stanju da se sa njom saglasi, kojom se krše zakoni ili socijalni tabui društva. Može obuhvatati: navođenje ili primoravanje djeteta da se upusti u bilo kakvu seksualnu aktivnost, kontaktnu ili nekontaktnu; eksploatatorsko korišćenje djeteta za prostituciju, pornografiju ili druge nezakonite seksualne radnje.

Fizički indikatori su: genitalne ili analne povrede, krvarenja, modrice u predjelu genitalija, trudnoća, bol ili svrab, teškoće pri mokrenju, urinarne infekcije, venerične bolesti. Mrlje od krvi na donjem vešu, teškoće pri hodanju ili šedenju, somatski problemi, bol u predjelu stomaka bez odgovarajućeg medicinskog uzroka.

Bihevioralni su: nesanica, noćne more, napadi panike, nagle promjene raspoloženja, ispoljavanje bizarnog, pretjeranog ili neuobičajenog seksualnog ponašanja ili znanja, pretjerana masturbacija, dodirivanje genitalnog područja, seksualizovano ponašanje neprimjereno uzrastu, tajanstveno ponašanje, strah od dodira, promiskuitet, prostitucija.

Moguće je i obratiti pažnju da li odrasla osoba ispoljava pretjerano zaštitničko ponašanje prema detetu, blizak fizički kontakt, poklanja mu posebnu pažnju.

2.3.4. Zanemarivanje

Zanemarivanje predstavlja neadekvatno zadovoljenje osnovnih životnih potreba dece, koje može nepovoljno uticati na fizičko i mentalno zdravlje. Podrazumijeva dugotrajno zapostavljanje osnovnih fizičkih i/ili psiholoških potreba deteta, propuste roditelja ili staratelja da obezbijede adekvatnu hranu, smještaj i odjeću, u zaštiti deteta od fizičkih povreda ili opasnosti, neobezbjeđivanje odgovarajuće medicinske njege ili liječenja. Uključuje zapostavljanje emocionalnih i obrazovnih potreba, kao i napuštanje deteta.

Ponašanja koja ukazuju na *fizičko zanemarivanje* su: uskraćivanje hrane, liječenja, sna, nedakvatan prostor za svakodnevni boravak, dijete ostavljeno samo ili bez odgovarajućeg nadzora, odsustvo standardne pedijatrijske njege (neredovne vakcinacije, nedavanje terapije), prisustvo netretiranih „neprijatnih“ bolesti (šuga, vaške, ekcem).

Ponašanja koja predstavljaju *psihičko (emocionalno) zanemarivanje* uključuju: ignorisanje emocionalnih potreba i interesa deteta, zabranu komunikacije sa drugom decom, roditeljima..., neadekvatnu pomoć pri učenju, uskraćivanje aktivnosti značajne za dijete, uskraćivanje informacija, prećutkivanje ili nereagovanje na nasilje kojem je dijete izloženo.

2.3.5. Vršnjačko nasilje

Vršnjačko nasilje postoji ukoliko je dijete žrtva vršnjačkog nasilja, izloženo direktnoj ili indirektnoj (psihološkoj) agresiji od dva do tri puta mjesečno ili češće od strane jednog djeteta ili grupe dece. To je – siledžijstvo, zlostavljanje, maltretiranje, „agresija“ jačeg prema slabijem, starijeg nad mlađim. Može biti pritisak, verbalna i/ili fizička agresija, kako bi uradilo nešto što ne želi, suzdržalo se da ne uradi nešto što smatra da treba i sl. To su: pesničenje, udaranje, tuče, ponižavanje, uvredljivi pokreti i mimika, socijalna izolacija, ogovaranje. U određenim slučajevima strah od buduće viktimizacije može predstavljati vršnjačko nasilje.

2.3.6. Elektronsko nasilje i zlostavljanje – na društvenim mrežama

Elektronsko nasilje i zlostavljanje (cyber nasilje) se dešava na društvenim mrežama i predstavlja ponašanja u kojima se putem informacionih tehnologija ugrožava ličnost i dostojanstvo djeteta.

Ponašanja koja predstavljaju elektronsko nasilje su: oglašavanje, pisanje u ime djeteta i/ili o djetetu bez njegovog znanja, slanje slika, video zapisa, prijetećih ili diskriminišućih poruka, upad u profil (Facebook, Tweeter, Instagram...) i razmjena informacija, snimanje kamerom bez volje djeteta i distribuiranje materijala, dopisivanje sa djetetom od strane odraslog koji se lažno predstavlja, uznemiravajući telefonski pozivi, poruke; krađa, promjena lozinke za e-mail ili nadimak na chat-u; objavljivanje privatnih podataka ili neistine; postavljanje internetske ankete o žrtvi; slanje virusa na e-mail ili mobilni telefon; slanje pornografskih sadržaja i neželjene pošte; lažno predstavljanje preko interneta i mobilnog telefona...

2.3.7. Druga negativna iskustva u djetinjstvu

Negativna iskustva u djetinjstvu predstavljaju širi pojam od nasilja i odnose se na razna potencijalno traumatska iskustva koja mogu da imaju negativne, dugotrajne uticaje. Ova iskustva obuhvataju, osim prethodno navedenih, nasilje u porodici, probleme mentalnog zdravlja roditelja, bolesti zavisnosti, razvod, odlazak u zatvor roditelja ili staratelja.

3. POSTUPANJE U RESURSNIM CENTRIMA U SLUČAJU POSTOJANJA NASILJA, ZLOSTAVLJANJA I ZANEMARIVANJA ĐECE

3.1 Osnovni principi

Osnovni principi na kojima je zasnovano postupanje su: pravo na život, opstanak i razvoj, najbolji interes djeteta, nediskriminacija i participacija.

Opšte smjernice u zaštiti djece od nasilja su (Tabela 1)⁸:

Tabela 1: Opšte smjernice:

<ul style="list-style-type: none">✓ Osoblje je upoznato sa međunarodnim i nacionalnim pravnim dokumentima koji se odnose na zaštitu prava i interesa djece.✓ Osoblje je upoznato sa svojim ulogama, obavezama, odgovornostima, vizijom, misijom i ciljevima ustanove.✓ Osoblje je upoznato sa ovim dokumentom i u obavezi je da poštuje protokol.✓ Osoblje je obavezno da poštuje prava, stavove i osećanja djece.✓ Osoblje je obavezno da ne diskriminiše djecu po bilo kom osnovu i osoblje prepoznaje specifične potrebe djece sa smetnjama u razvoju i barijere sa kojima mogu da se susretnu, posebno vezano za komunikaciju.✓ Osoblje uzima u obzir dječja mišljenja i stavove o pitanjima koja se njih tiču. Ovo se odnosi i na situacije gdje je potrebno zaštititi dijete.✓ Stručno osoblje koristi psihosocijalne, pedagoške metode i pristupe koji ohrabruju djetetovo razumijevanje prošlih i sadašnjih životnih događaja, osećanja i sećanja.✓ Osoblje poštuje pravo djece na privatnost.✓ Osoblje poštuje pravo djeteta na povjerljivost. Ukoliko se radi o situaciji nasilja, zlostavljanja ili zanemarivanja, osoblje je dužno da prekrši princip povjerljivosti, situaciju prijavi i o tome obavijesti dijete.✓ Osoblje kontinuirano radi na podizanju svijesti ostalih profesionalaca i opšte javnosti o pravima djece sa smetnjama u razvoju.

Procedure o zaštiti djece sa smetnjama u razvoju treba da obuhvate što sve resursni centar treba da realizuje. Polazište je prepoznavanje i razumijevanje potreba djece, njihovih specifičnosti, individualnih karakteristika i rizičnih faktora, rizičnih situacija do kojih može doći. Obezbjeduju planiranje i realizaciju preventivnih aktivnosti, uspostavljanje jasnih uloga i procedura u situacijama nasilja, pomaže u podizanju nivoa svijesti i osetljivosti na nasilje.

⁸ Prilagodeno iz: Sovilj S. i saradnici (2017). Ka sigurnom i bezbjednom okruženju za djecu u Dječjem domu „Mladost“. Juventas, Podgorica.

Predstavljaju skup mjera i aktivnosti koje imaju za cilj stvaranje sigurnog i podsticajnog okruženja, njegovanje atmosfere saradnje, uvažavanja i konstruktivne komunikacije.

Insistira se na blagovremenom uočavanju potencijalnog nasilja i otklanjanju rizika; adekvatnom reagovanju ukoliko se nasilje dogodi; uspostavljanju novih vještina kod učesnika u nasilju; zaštiti prava i smanjenju dodatne patnje i štete.

3.2 Karakteristike i potrebe dece s konkretnim smetnjama u razvoju od značaja za situacije pojave nasilja: uočavanje, intervencija, podrška

Đeca s intelektualnim smetnjama imaju umanjene sposobnosti: rezonovanja, planiranja, rješavanja problema, apstraktnoga mišljenja, razumijevanja složenih ideja, brzoga zaključivanja, učenja iz iskustva. Stoga, u cilju odgovora na njihove potrebe u slučajevima sumnje ili pojave nasilja treba se rukovoditi sljedećim. Obezbijediti tzv. očigledna, realna sredstva iz života i bliska detetu kojima se postiže razumijevanje, kontakt, komunikacija. Postavljajte detetu ciljana pitanja na koja se dobijaju odgovori da/ne. Omogućite izbor više ponuđenih konkretnih opcija. Preporuka je da se uputstva daju kratkim, konkretnim rečenicama, koriste nabranjanja, prave pauze između rečenica, koriste gestovi i vizuelna podrška. Onemogućite, eliminišite ili ublažite ometanja: neka se dijete nalazi dalje od prozora, ukrasa, postera, velikog broja predmeta i sl. Obezbijedite dodatno vrijeme, s češćim pauzama za odmor.

Đeca sa tjelesnim smetnjama imaju širok dijapazon djelimičnih ili potpunih ograničenja funkcija tijela, od minimalnih do stanja koja onemogućavaju i otežavaju funkcionisanje i samostalnost. Tjelesna smetnja se može javiti samostalno, a može i kombinovano – udružena s drugim smetnjama, npr. senzornim ili intelektualnim. U situaciji prevencije ili intervencije na pojavu bilo koje forme nasilja može se pojaviti izazov u komunikaciji, da razumljivo ispriča, odgovori na pitanja. Primijenite prethodno dogovorenu podršku u smislu započinjanja

odabrane riječi. Takođe, omogućite dodatno vrijeme, zaokruživanje odgovora od ponuđenih nekoliko, podvlačenje i sl.

Đeca sa smetnjama vida imaju umanjenu ili potpuno odsutnu čulnu osetljivost na svjetlosne nadražaje koja značajno ometa vizuelnu komunikaciju. Kako i koliko vidi dijete prvenstveno zavisi od uzroka oštećenja vida. Neka đeca vide nejasno, neka će centralni dio videti mutno, a periferni jasnije, pa će prilagođavanjem položaja glave nastojati da što jasnije vide. Neka vide samo crno-bijelo, neka gledaju samo jednim okom, što je znak oštećenja vidnoga polja i viđenje dubine. Neka ne vide pri slabome svijetlu, dok je drugoj neophodno zamračiti prostoriju. Neka nemaju sposobnosti viđenja, kada je neophodno angažovanje ostalih čula u cilju kompenzacije odsustva čula vida (taktilna, auditivna, olfaktorna i kinestetička percepcija). Sve navedeno treba imati u vidu kada se osmišljavaju preventivne mjere ili intervencije za slučajeve nasilja. Kao prvo, treba obezbijediti prostorne uslove koji prate navedene karakteristike smetnje: adekvatnu svjetlost, kompenzatorna sredstva. U obraćanju koristiti ime deteta s kojim se vodi komunikacija. Govor treba da je gramatički pravilan, mirnoga tona, čist po izgovoru, dobre intonacije i ritma. Pri davanju uputstava budite konkretni, precizni i jasni (npr. umjesto „ovđe“ ili „tamo“ koristite „ispred/pored tebe“, „s tvoje lijeve/desne strane“). Ublažiti verbalizam, jer često sadržaji izgovorenog ne odgovaraju stvarnome iskustvu učenika. Budite odmjereni u zahtjevima. Obezbijedite dodatno vrijeme, po potrebi fizičku podršku.

Đeca sa smetnjama sluha imaju suženje slušnoga polja, što uzrokuje teškoće u formiranju govora i ometa sporazumijevanje verbalnim putem. Svaka smetnja sluha, bez obzira na stepen ili tip, ima značajan uticaj na komunikaciju, sposobnosti pojedinca da razumije govor, locira izvor zvuka ili sagovornika, toleriše bučno okruženje. Danas se kod đece koriste amplifikacije: individualni zaušni slušni aparati ili kohlearni implant koji se ugrađuje u najranijem uzrastu. Kako se dijete paralelno osposobljava za sveukupno funkcionisanje, to

prilikom kontakta, bilo u preventivne ili intervenišuće svrhe, vodite računa da je osposobljeno za iščitavanje govora sa usta i lica. Takođe, gestovni govor – znakovni jezik mogući je način komunikacije. Uzeti u obzir da rad otežava veća udaljenost, nepovoljan ugao govornika, visina zvuka, prepreke između slušaoca i izvora zvuka, buka iz okruženja i kvalitet govora (jasnoća, jačina, intonacija, brzina). Stoga, omogućite djetetu da sedi 1–1,5 metar od sagovornika. Izvor svjetlosti treba da bude usmjeren na lice sagovornika, kako bi dijete moglo da vidi lice, šake, usne. Eliminirajte zvukove u pozadini, jer se pojačavaju putem slušnog aparata i ometaju osobu (zatvoriti prozore, utišati klima uređaje i druge aparate koji mogu biti ometajući faktor). Na stolicama pričvrstiti dodatke koji ublažavaju škripanje po podu. Koristiti pojmove poznate djetetu, uz korišćenje vizuelnih sredstava, naglasiti ključne riječi. Postavljati konkretna, jednostavna, jasna pitanja; prilagoditi brzinu i praviti pauze tokom govora. Provjeriti što je i kako razumjelo, da li klima potvrdno i kad ne razumije.

Đeca sa smetnjama iz spektra autizma posmatraju se u odnosu na vještine komunikacije, socijalnu interakciju, ponašanje, razmišljanje i čulnu percepciju. Imaju poteškoće u razumijevanju „potrebe za komunikacijom“: ne razumiju činjenicu da govor služi za prenošenje poruka između osoba, izražavanje potrebe i želje. Govor je s teškoćama – kreće se od odsustva govora. Ponavljaju iste riječi i fraze, odgovaraju na pitanja ponavljajući ih, završavaju rečenicu kao da postavljaju pitanje. Sve izrečeno prihvataju i razumiju doslovno (ne uočavaju humor, metafore). Prepoznaje se pojačana anksioznost i manifestuje uznemirenošću, agitiranošću, negativizmom u situacijama zbog senzorne hipersenzitivnosti, kad dijete ne razumije očekivanja, ne može da se izrazi ili ga drugi ne razumiju; kad se desi nešto neočekivano: promjene u okruženju i rutinama i dr. Stoga, kada se planiraju aktivnosti u procesu prevencije i reagovanja na slučajeve nasilja s đecom s autizmom, treba da se koriste vizuelni pristupi, komunikacija uz pomoć simbola, zasnovani na organizovanosti, strukturi, rutinama. Fizički izgled, organizacija prostora, raspored namještaja treba da su bez detalja, opterećujućih stimulusa, ukrasa. Potrebno je prepoznati izvor senzorne uznemirenosti i eliminisati ga ili smanjiti na najmanju moguću mjeru. Kod odsustva govora, kad dijete ne

uspijeva nešto da iskaže, ima poteškoće u razumijevanju čemu uopšte služi komunikacija, što mu se govori, očekuje od njega, upotrijebite simbole, piktograme – po mogućnosti PECS. Informacije prikažite ili dopunite vizuelno. Vizuelna pomagala – uputstva pružaju konkretnu informaciju koja će dijete činiti strpljivim, situaciju jasnom, konkretnom i izvjesnijom. Predstavite tok onoga što će se dešavati u toj konkretnoj situaciji. Na ovaj način se zadovoljava djetova potreba za predvidljivošću, umanjuju teškoće u vezi bilo koje vrste promjene, odnosno burne reakcije na neočekivano, neuspjeh ili nezavršen zadatak. Govorite konkretno i jasno, bez metafora. Omogućite komunikaciju putem pametnog telefona, kompjutera, tableta. Kod poteškoće razumijevanja svojih i tuđih osećanja koristiti petostepenu skalu.

3.3 Preporučene aktivnosti i organizacija

Preporučene aktivnosti kao odgovor na nasilje nad decom su:

Tabela 2: Preporučene aktivnosti:

- Aktivno raditi na prevenciji od nasilja.
- Osnovati Tim za zaštitu dece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja (u daljem tekstu: Tim) koji prati bezbjednost dece i pojavu nasilja i izabрати koordinatora (po pravilu član stručne službe).
- Izraditi i prezentovati program prevencije i reagovanja na nasilje na sednici nastavničkog vijeća (školskog odbora, savjeta roditelja).
- Sprovesti obuke kadra o vrijednostima i pravilima i mjerama kod slučajeva nasilja.
- Na početku svake školske godine koncipirati pravila i postaviti ih na vidljiva mjesta u učionici, u holu ustanove.
- Organizovati redovne sastanke za praćenje svih pojava nasilja u ustanovi.
- Preduzimati mjere iz nadležnosti u smjeru zaštite dece, intervencije, podrške, odgovora na potrebe i njihov najbolji interes.

Uprava definiše i predstavlja uloge i zaduženja svih zaposlenih u ustanovi, neophodne korake, obaveze, postupke iz nadležnosti i postavlja ih na sva dostupna i vidljiva mjesta. Nosi odgovornost u poštovanju prava, potreba i ispunjenju interesa sve dece, praćenju, preuzima lidersku ulogu i vodi računa da ne dođe do zataškavanja, ignorisanja, nereagovanja, da se poštuju i ispunjavaju obaveze, zaduženja, uloge i odgovornosti svih zaposlenih u ustanovi.

Tabela 3: Uloge, obaveze i odgovornosti zaposlenih:

<p>Direktor/ica, uprava škole</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Odgovorno i ličnim primjerom vodi proces prevencije i odgovora na pojavu nasilja; • Prezentuje obaveze iz propisanih procedura; • Odgovoran je za formiranje Tima čiji rad prati; • Informiše sve zaposlene i decu o tome ko su članovi Tima; • Određuje i prati dežurstva; • Obezbeđuje uslove za rad; • Podnosi prijave o sumnji na nasilje; • Prati primjenu IPP-a; • Ostvaruje kontakt s drugim nadležnim ustanovama (zdravstvena, socijalna zaštita, policija i dr.); • Sarađuje sa lokalnom zajednicom.
<p>Nastavni i stručni kadar</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sprovodi nadzor pojave nasilja među korisnicima; • Realizuje radionice; • Vodi računa o donošenju i primjeni pravila i vrijednosti; • Redovno vodi formular za praćenje nasilja; • Učestvuje u donošenju i primjeni IPP-a; • Radi sa roditeljima u toku roditeljskih sastanaka; • Osmišljava i sprovodi dodatne aktivnosti; • Učestvuje u radu Tima ukoliko je stalni član Tima, ili ukoliko je pridruženi član Tima u odnosu na konkretan slučaj.
<p>Stručna služba</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Obučava osoblje u oblasti prevencije nasilja; • S korisnicima realizuje stručno-savjetodavni, individualni i grupni rad/radionice; • Sprovodi edukativno/savjetodavni rad sa roditeljima; • Vodi evidenciju mjera, sumira formulare za praćenje nasilja, koncipira preporuke shodno analizi formulara; • Sprovodi intervju sa žrtvom; • Učestvuje u donošenju, primjeni i praćenju IPP-a; • Sarađuje sa stručnim licima drugih ustanova (zdravstvena briga, socijalna zaštita, policija i dr.);

	<ul style="list-style-type: none"> • Organizuje prostor za razgovor, mirni kutak; • Predstavnik stručne službe koordinira i učestvuje u radu Tima.
Administrativno osoblje	<ul style="list-style-type: none"> • Pruža pomoć i administrira u programskim aktivnostima (otkrivanje, prijava i sl).
Domari, spremačice	<ul style="list-style-type: none"> • Prepoznaju nasilno ponašanje; • Primjenjuju osnovne principe postupanja (prepoznavanje pojave, prijavljivanje, prekidanje, zaustavljanje nasilja, praćenje).

Edukacija je potrebna da bi SVI zapošljeni dobili informacije koje navode na sumnju da je dijete žrtva nasilja. Dopriniće da se preuzme odgovornost, razviju i njeguju zdravi stilovi komunikacije i odnosa sa drugima, kooperativnost i saradnja; usvoje i primjenjuju praktična znanja i vještine za konstruktivno prevazilaženje sukoba i kriznih situacija, uoče i konstruktivno se suprotstave raznim oblicima nasilja. Obuhvata radionice o odgovornosti, pravilima i vrijednostima, reagovanju na nasilje. Važno je periodično ponavljati obuke, prije svega za novi kadar, radi obnavljanja i trajnosti vještina.

Pravila na nivou odjeljenja, ustanove se donose i postavljaju na upadljiva mjesta, predstavljena na način koji deci s konkretnim smetnjama odgovara: očigledan i jednostavan, uz kratke, usmjerene rečenice, modele, slike i crteže bez detalja, sheme; PECS – sistem komunikacije putem slika/simbola/piktograma; Brajevo pismo...

Kako se nasilje najčešće dešava van vidokruga odraslih u ustanovi: u školskom dvorištu, u toaletima, na stepeništu, nužno je organizovati **dežurstva**. U svakom hodniku, na holu, stepeništu i dvorištu dežura i prati situaciju po jedan nastavnik/nastavnica. Obilaze „skrivena“ mjesta u školi, razgovaraju sa decom. Dežurni nastavnici/nastavnice treba da postupaju dosljedno i jednako prema svim učenicima/učenicama.

Radnici/ce na održavanju higijene i domar su posebno u prilici da zapaze određene oblike nasilja.

U prostorijama koje koriste nastavnici i osoblje treba postaviti vodiče za prepoznavanje znakova nasilja, kao što je dato u tabeli niže.

Tabela 4: Definicije i pokazatelji nasilja

Fizičko nasilje	<p>Namjerno nanošenje fizičke povrede ili bola:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tjelesne povrede: šamaranje, nanošenje modrica (specifičnog oblika, kao što je trag šake ili prstiju), prelomi, opekotine različitog porijekla (od cigarete ili vrela vode) ili čiji oblik ukazuje na upotrijebljeni predmet (pegla, grijalica i sl); tragovi kaiša ili kanapa i vezivanja, podlivi krvi usljed čupanja kose; otisak ugriza odrasle osobe; povrede koje nastaju prilikom gutanja ili zapušavanja usta; povrede oka, ušiju, nosa, usta bez odgovarajućeg objašnjenja o slučajnoj ili drugoj povredi, zubi koji su polomljeni ili nedostaju usljed udara u usta; povrede unutrašnjih organa. • Povlačenje, uplašenost, strah od fizičkog ili drugog kontakta, od blizine određenih osoba.
Psihološko nasilje	<p>Nanošenje mentalne ili emocionalne patnje:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ispoljavanje negativnih emocija; • Prijetnje, vika, grdnje, psovke, potcjenjivanje, podsmijevanje, vrijeđanje, upotreba pogrđnih imena ili atributa; • Stvaranje situacije za strah i ošućanje nesigurnosti kod deteta; • Zastoj u razvoju i neorganski zastoj u rastu kod male djece; • Enureza, enkopreza, poremećaji navika i spavanja, ishrane, neuobičajene emocionalne reakcije, poremećeno vezivanje, postojanje ekstrema, poremećaji privrženosti, izrazit strah od odvajanja, plašljivost; • Iznenadne i neobjašnjive promjene ponašanja i raspoloženja, depresivnost, problemi u učenju, nezainteresovanost, narušavanje integriteta i samopoštovanja deteta, samopovređivanje, pokušaj samoubistva, problemi u ponašanju, u odnosima sa vršnjacima.
Seksualno nasilje	<p>Neželjeni seksualni kontakt, dodiri, komentari sa seksualnom konotacijom:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Genitalne ili analne povrede, modrice i krvarenja, bol ili svrab, teškoće pri mokrenju, urinarne infekcije, venerične bolesti; mrlje od krvi na donjem vešu; teškoće pri hodanju ili sedenju; • Modrice, somatske tegobe, bolovi u stomaku; • Popuštanje u školi, smetnje pažnje, odsutnost; povlačenje, promjene u raspoloženju, agresivnost i odbojnost, sram, krivica, nisko samopoštovanje, samopovređivanje, suicidalnost, nesаница, noćne more, napadi panike, nagle promjene raspoloženja; • Naglašeno simboličko seksualno ponašanje, neuobičajena znanja o seksualnosti; • Strah od fizičkog kontakta, specifičnih mjesta, ljudi, stvari;

	<ul style="list-style-type: none"> • Bizarno, pretjerano ili neuobičajeno seksualno ponašanje ili znanje; pretjerana masturbacija kod male djece, dodirivanje genitalnog područja, seksualizovano ponašanje neprimjereno uzrastu, tajanstveno ponašanje, seksualni promiskuitet, prostitucija; • Izjava djeteta da je zlopotrijebljeno.
Zanemarivanje	<p>Deprivacija i oglašivanje na djetetove potrebe. Može biti: fizičko, zdravstveno, obrazovno, emocionalno, neadekvatan nadzor, napuštanje:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Lišavanje psihološke, emocionalne i socijalne podrške, zapostavljanje, uskraćivanje ljubavi i pažnje, odsustvo emocija; • Dijete ostavljeno samo ili bez odgovarajućeg nadzora – Dijete izjavljuje da se o njemu ne staraju odrasle osobe; • Odsustvo standardne pedijatrijske njege (neredovne vakcinacije, nedavanje terapije), prisustvo netretiranih „neprijatnih“ bolesti (šuga, vaške, ekcem), roditelj odbija ili propušta da uputi dijete na liječenje kod povreda ili hroničnih bolesti koje mogu da trajno oštete djetetov razvoj i zdravlje ili ugroze život (astma, dijabetes i sl.); • Akcidentalna povređivanja (padovi, gutanje raznih supstanci); • Prošnja ili krađa; • Stanje roditelja ili staratelja (zavisnost ili mentalno oboljenje).
Vršnjačko nasilje	<p>Razni oblici nasilja više djece nad jednim djetetom, starijeg nad mlađim, snažnijeg nad slabijim djetetom:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pesničenje, udaranje, tuče; • Ponižavanje. <p>Socijalna izolacija:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pritisak na druge da se ne druže, isključivanje djeteta iz kruga prijatelja, nepozivanje u društvo; • Negativno procjenjivanje, ogovaranje, ignorisanje, uvredljivi pokreti i mimika.
Nasilje na društvenim mrežama	<ul style="list-style-type: none"> • Napadi na privatnost, izlaganje neprimjerenim sadržajima; • Uznemiravanje, uhođenje, vrijeđanje, širenje nasilnih komentara i grupne mržnje, isključivanje iz društvenih mreža.

3.4 Tim za zaštitu djece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja

Resursni centar formira Tim, jer se na taj način obezbjeđuje kontinuitet u planiranju, realizaciji i vrednovanju aktivnosti na zaštiti djece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja.

Tim za zaštitu djece od nasilja treba da čini od 3 do 5 članova: predstavnik stručne službe (koji koordinira radom Tima), stručni saradnici i nastavnik/ca koji je u neposrednom kontaktu sa detetom. Svaki član Tima mora imati i zamjenika – osobu koja će ga mijenjati tokom opravdanog odsustva.

Svaki član tima posедуje i primjenjuje praktična znanja i vještine u vezi sa prevencijom nasilja; znanja i vještine za konstruktivno intervenisanje u situacijama nasilja, da posreduje u sukobima, kriznim intervencijama, primjenjuje pozitivnu disciplinu. Nepristrasan je, od povjerenja, kako za djecu i roditelje, tako i za članove kolektiva; njeguje saradničke odnose sa decom, kolegama i roditeljima; promovira profesionalizam zasnovan na pravima i odgovornosti svih.

Uloga Tima je da zaposlenima olakša proceduru pomoći djetetu kada se posumnja da su izložena nekoj vrsti nasilja. Ostvaruje komunikaciju sa centrima za socijalni rad i ostalim pojedincima ili službama koje se bave zaštitom djece od nasilja. Brine o organizovanju i sprovođenju mjera plana zaštite u vezi s ustanovom. Tim je direktno odgovoran direktoru.

Zadaci Tima:

- Vodi računa da interes djeteta bude na prvom mjestu;
- Sprovodi program zaštite djece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja;
- Prati pojavu nasilja: koordinira preporučenim koracima;
- Sprovodi edukaciju;
- Prikuplja informacije o događaju i o djetetu, obezbjeđuje participaciju djeteta;
- Organizuje mjere u slučajevima sumnje ili pojave nasilja;
- Prijavljuje slučaj direktoru koji dalje prijavljuje slučaj prema nadležnosti;
- Vodi evidenciju o slučajevima nasilja i preduzetim mjerama.

Neophodno je da se Tim za zaštitu djece od nasilja sastaje mjesečno i prati pojavu nasilja, a vanredni sastanci se organizuju u slučaju pojave nasilja na koje je potrebno hitno odreagovati. Na bazi **formulara** koji popunjavaju zaposleni (nastavnici, stručni saradnici...), Tim utvrđuje stanje i preduzima mjere nadležnosti. Sadrži podatke o dešavanjima koja se mogu podvesti pod vršnjačko nasilje, zapažanja o drugim uočenim i posumnjanim vrstama nasilja i zanemarivanja, a na osnovu indikatora i znakova koji se unose u formular (Tabela 6).

Imena i brojevi telefona članova Tima treba da su istaknuta na vidnom mjestu, a oni dostupni u hitnim situacijama 24 h dnevno i u stanju da komuniciraju sa drugim članovima Tima.

3.5 Prevencija nasilja

Prevencija nasilja predstavlja skup mjera i aktivnosti koje imaju za cilj uspostavljanje sigurnog i podsticajnog okruženja, njegovanje atmosfere saradnje, uvažavanja i konstruktivne komunikacije, stvaranje razvojnog i edukativnog ambijenta u kome nasilja neće biti ili će ga biti što manje. One obuhvataju:

- donošenje pravila ponašanja i njihovu dosljednu primjenu, što podrazumijeva isticanje i njegovanje principa nenasilja i nediskriminacije;
- stalno stručno usavršavanje osoblja na temu prevencije nasilja;
- ponudu slobodnih i aktivnosti za strukturiranje slobodnog vremena djece;
- različite programe pomoći djece u razvijanju prosocijalnih životnih vještina;
- aktivno učešće djece (participaciju) u planiranju i realizaciji preventivnih aktivnosti;
- saradnju sa drugim institucijama radi ranog identifikovanja evidentnih ili potencijalnih problema u ponašanju i drugih rizika za pojavu nasilja i pravovremene pomoći;
- saradnju sa roditeljima i lokalnom zajednicom s ciljem angažovanja svih kapaciteta za prevenciju nasilja i zaštitu djece.

3.6 Koraci i mjere koje treba preduzeti kad se uoči nasilje

Otkrivanje, saznanje o nasilju, prvi je korak u zaštiti djece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja.

Na osnovu registrovanih dešavanja, evidencije i zabilješki razgovora stručne službe sa žrtvom ili svjedocima, zaključice se o kojoj vrsti nasilja je riječ: *fizičko nasilje, psihološko nasilje, seksualno*

nasilje, zanemarivanje i zlostavljanje, i da li se nasilje dešava u okviru ustanove od strane osoblja ili vršnjaka, ili van ustanove (na primjer u porodici).

Po potrebi, stručna služba ustanove obavlja **razgovor sa detetom svjedokom ili žrtvom** (uz prisustvo roditelja/staratelja – osim u slučaju sumnje na porodično nasilje) i sačinjava izvještaj kako bi bile preduzete neophodne mjere, ili kako bi se u slučaju potrebe pripremila prijava nasilja drugim nadležnim službama (policija, centar za socijalni rad). Provjeru povreda vrši medicinsko osoblje.

Sugestije za razgovor:

Cilj razgovora sa detetom žrtvom ili svjedokom je prikupljanje informacija koje potvrđuju sumnju na nasilje kako bi se adekvatno reagovalo i zaštitilo dijete. Istovremeno on znači podršku detetu. Način reagovanja stručnjaka treba da bude adekvatan i u skladu sa detetovim mogućnostima.

Pristup treba da bude empatičan, direktan i otvoren, uz stvaranje odnosa povjerenja, korišćenje detetu prihvatljive terminologije, sistema komunikacije koji koristi. Jasno iskazati da mu vjerujemo i da nije krivo.

Važno je imati informacije o emocionalnom i socijalnom funkcionisanju deteta, dovoljno vremena planirati za razgovor, ukoliko dijete govori sporo, nerazgovjetno ili ako komunicira putem pomagala ili tumača. Veliki broj dece sa smetnjama ne mogu da ispričaju što im se desilo usljed nedovoljnog poznavanja riječi kojima bi opisali sopstveno stanje, ošecanja krivice i uplašenosti. Dati dovoljno vremena da odgovori.

Javljaju se teškoće u prepričavanju situacije i jasnom razgraničavanju odnosa aktera zlostavljanja. Deca mogu biti sugestibilna i moguće ih je udaljiti od samog sadržaja ili detalja koji bi mogli utvrditi zlostavljanje. Neka deca ponavljaju ili pamte šta im priča osoba u koju imaju povjerenja, pa razgovori: „On te je udarao po glavi“ mogu dovesti do situacije da dijete priča ono što je naknadno čulo, a ne da prepričava ono što mu se stvarno desilo. Razgovor sa detetom vodi stručno lice (psiholog ili dr). Nerijetko se realizuje kroz igru, zamjenu uloga, priče u slikama ili crtanje, lutkarsku radionicu.

Ne smije se zaboraviti da se predvidi vrijeme za odmore ako postoji sklonost ka lakom zamaranju, gubitku pažnje ili iz drugih razloga, i da razgovor ne traje duže nego što je neophodno.

Nekada je potrebno pokazivati različite sličice koje pokazuju slične situacije kao što je njegova, a zatim analizirati sa strane djetetovu gestikulaciju, pokrete i stav tijela.

Ukoliko se sumnja da je zlostavljač zapošljeni, razgovor obavezno obavlja osoba u koju dijete ima povjerenja i ne u prisustvu zlostavljača. Slično, u slučaju sumnje na porodično nasilje, sa djetetom se ne razgovara u prisustvu roditelja.

Važno je imati informacije o korišćenju lijekova od strane djeteta i njihovom uticaju na govorne i ostale aspekte komunikacije, ponašanje.

✓ ***Savjeti za vođenje razgovora:***

- ✓ Slušajte na način koji odgovara potrebama: dodirnite ga, gledajte u oči, obraćajte se imenom.
- ✓ Strpljivo i pažljivo saslušajte učesnike, uključujući i posmatrače.
- ✓ Koristite prihvatljiv rječnik.
- ✓ Razgovor vodite polako i smireno, govorite jasno, bez povišenog tona.
- ✓ Pažnju usmjerite na konkretan postupak i ponašanje.
- ✓ Pažljivo slušajte šta vam dijete/đeca govore, ne samo ona koja trpe i vrše nasilje, već i ona koja su posmatrači.
- ✓ Ne interpretirajte, ne mijenjajte, ne tumačite.
- ✓ Ne prebacujte odgovornost na drugog, ne podrazumijevajte, ne pretpostavljajte, pitajte – ne tvrdite.
- ✓ Razgovarajte smireno, ne reagujte šokom, nevjericom.
- ✓ Pokažite da vjerujete u to što dijete govori da biste ga ohrabрили da vam ispriča što više.
- ✓ Ne obećavajte da će odmah biti sve u redu, to nije realno.
- ✓ Recite što planirate, što ćete učiniti – samo ono što je u vašoj moći da pomognete.
- ✓ Provjerite da li ste tačno, ispravno, razumjeli šta vam dijete govori.

Slijedi **preduzimanje mjera iz nadležnosti**. Odgovornost i dužnost prijavljivanja nasilja i zlostavljanja je obavezna! Na osnovu saznanja o nasilju, ili sumnje na nasilje, zapošljeni su u obavezi da **zaustave i/ili obavijeste o pojavi nasilja** (prijave nasilje) Timu i direktoru. Obaveza prijavljivanja nasilja ima prednost u odnosu na tzv. profesionalno čuvanje tajne ukoliko ona ugrožava djetetovu bezbjednost, život ili mentalno i/ili fizičko zdravlje. Odnosi se na situacije u kojima se došlo do informacija koje upućuju da je dijete zlostavljano, zanemareno, žrtva nasilja. **Pozivaju se roditelji** i informišu o događaju, sprovedenim konsultacijama, zaključcima i predloženim mjerama (predočava se zakonska regulativa, mjere zaštite i rada s djetetom). Direktor obavještava centar za socijalni rad o postojanju sumnje. Obavještenje treba da sadrži sljedeće informacije.

Nakon prijavljivanja, potrebno je da Tim **pripremi moguće načine reagovanja u različitim situacijama**: hitno reagovanje, zbrinjavanje djeteta, obavještavanje roditelja (osim u slučaju sumnje na nasilje u porodici), uključivanje relevantnih institucija, poziv za hitnu službu i/ili doktora. Predstavnik Tima treba da bude prisutan uz dijete i roditelj/staratelj (osim u slučaju sumnje na nasilje u porodici). Ukoliko je potrebno, obavještava se policija, centar za socijalni rad (rok je odmah ukoliko postoji prijetnja po zdravlje i život djeteta, a u drugim situacijama najduže tri dana od dana kada se nasilje desilo). Informacije koje treba da sadrži prijava date su u Tabeli 5. U skladu sa sumnjama i zaključcima **odmah** treba preduzeti profesionalne mjere, shodno etici i struci.

Tabela 5: Obavještenje koje upućuje ustanova

Naziv i sedište ustanove koja šalje obavještenje	
Ime i starost djeteta, ime roditelja/staratelja, podaci o porodici (adresa, kontakt telefoni)	
Opis djeteta: dolasci, razvojni i obrazovni nivo (pažnja, pamćenje...), socijalne vještine, ponašanje, komunikacija, emocionalne karakteristike, izgled	

Informacije, činjenice, okolnosti iz kojih proizilazi sumnja o tome da se dijete nalazi u situaciji nasilja	
Uočeni znaci nasilja, pokazatelji i indikatori i zaključak o vrsti nasilja	
Datum i potpis odgovorne osobe	

Praćenje efekata preduzetih mjera se preduzima radi provjere uspješnosti preduzetih zaštitnih mjera. Individualni plan podrške je predstavljen u poglavlju 3.6.

U resursnom centru treba da se vodi **evidencija pojave nasilja** i preduzetih mjera. Svaki čin nasilja mora se bilježiti u skladu sa dogovorenim načinom evidentiranja u ustanovi. U obrasce, dogovorene na nivou ustanove, upisuje se: što se dogodilo, ko su učesnici, kako je prijavljeno nasilje, koje su i kakve posljedice, ishodi preduzetih koraka, na koji način su uključeni roditelji, stručna služba, profesionalci drugih institucija, načini na koji će situacija biti praćena. Ova dokumentacija treba da se čuva poštujući princip povjerljivosti podataka.

Tabela 6: Formular za praćenje pojave nasilja u školi

Naziv i sjedište ustanove	
Ime djeteta	
Zapošljeni koji prati pojavu	
Vrijeme praćenja	
Izvor podataka (zabilješke stručne službe, zapažanja saradnika, nastavnika, osoblja)	
Opis ponašanja/događaja zbog kojeg se sumnja na nasilje	
Uočeni znaci nasilja	
Zaključak i preporuka stručne službe o vrsti nasilja	
Predložene mjere Tima u odnosu na školu, na druge ustanove, učešće roditelja	
Načini praćenja i ishodi preduzetih koraka	

3.7 Individualni plan podrške – zaštite i rada sa djetetom (IPP)

Da bi se postiglo da dijete žrtva nasilja ili ono koje pokazuje neprilagođenost ponašanja, razvije adekvatne psihosocijalne vještine, potrebno je usaglašeno djelovanje i rad timova ustanove i centra za socijalni rad. Treba razviti Individualni plan podrške (dat u nastavku) koji uključuje psihosocijalnu podršku, mjere razvojno-obrazovno-vaspitnog postignuća. Njime se preciziraju i dogovaraju mjere kako bi se zajedničkom saradnjom što uspješnije radilo na tretmanu žrtava i počinioca nasilja. Na osnovu njega se prati ponašanje djeteta kroz duži period.

Ustanova preko svoje stručne službe rješava kratkotrajne incidente i sukobe dece. Utvrđuju se oblasti podrške potrebne djetetu, primjenjuju metode i tehnike individualnog rada, realizuje stručno savjetodavni, grupni rad/radionice. Određuje se odrasla osoba – mentor prema kojem dijete ima pozitivan transfer, a koji prati njegov uspjeh i ponašanje. Takođe, organizuje se edukativno-savjetodavni rad sa roditeljima, u zavisnosti od situacije.

INDIVIDUALNI PLAN PODRŠKE – ZAŠTITE I RADA SA ĐETETOM

Opšti podaci o detetu i porodici		
Kratak opis ličnosti, karakteristika, postignuća, potreba deteta	Snage deteta:	Rizici za dijete:
Prepoznate oblasti savjetodavnog rada sa detetom u CSR	Snage deteta:	Rizici da dijete:
Opis mjera i aktivnosti		Zadužene osobe i dinamika sprovođenja
Mjere koje će preduzeti centar za socijalni rad (procjena, dijagnostički postupak, savjetodavni rad, nadzor ponašanja i ostale zaštitne mjere, sastanci sa timom ustanove)		
Aktivnosti koje će se sprovesti u ustanovi: stručno-savjetodavni rad: individualni i grupni rad/radionice; edukativno-savjetodavni rad sa		

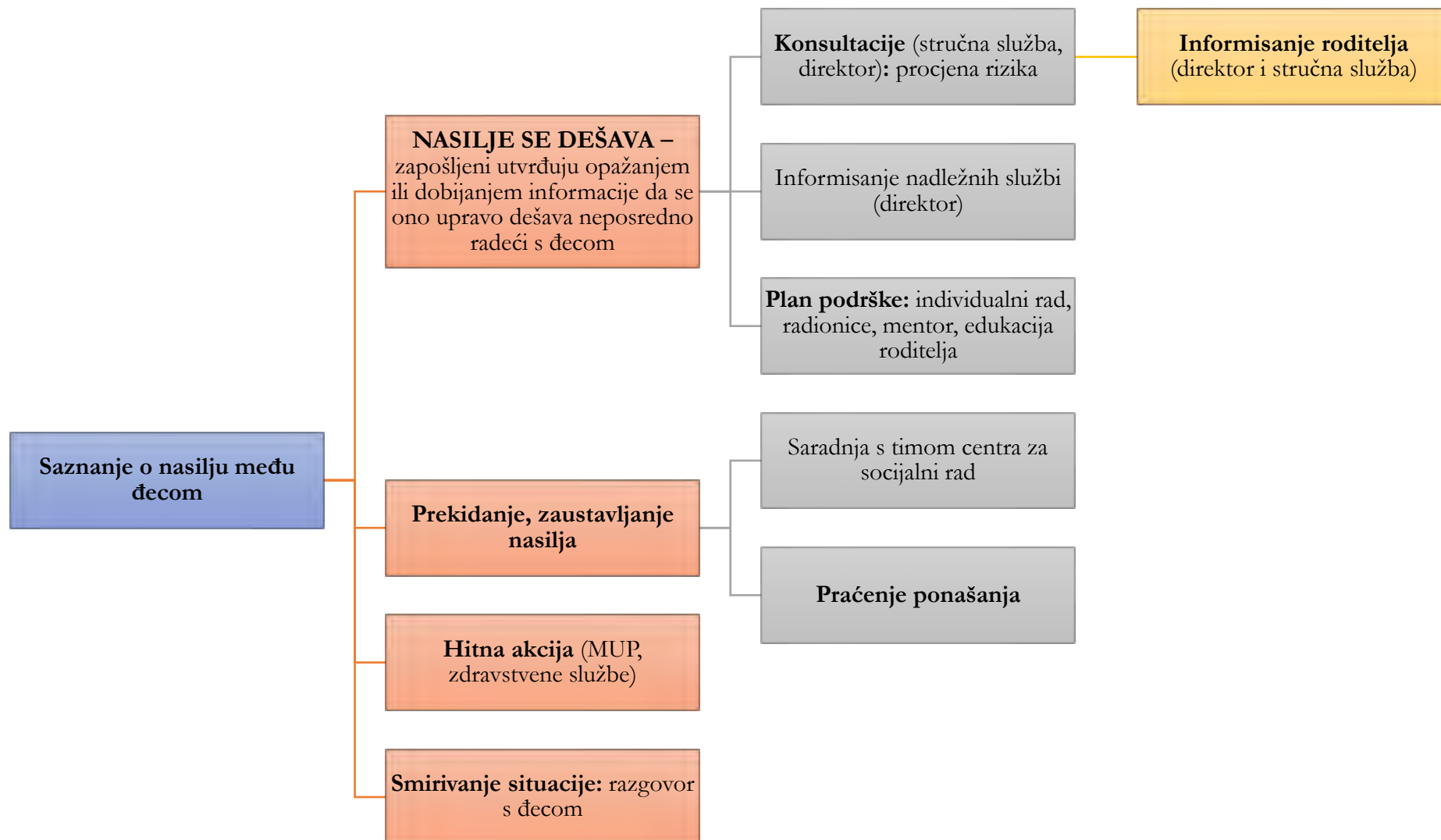
zapošljenima, roditeljima; određivanje mentora; razmjena informacija, usaglašavanje i dalji razvoj mjera: sastanci tima sa članovima tima centra za socijalni rad.		
Obaveze	Akcioni/vremenski plan praćenja obaveza	
OBAVEZE djeteta:		
OBAVEZE roditelja:		
OBAVEZE kadra ustanove (direktor, stručni saradnici, nastavnici i drugi):		
OBAVEZE stručnih radnika centra:		

Datum:

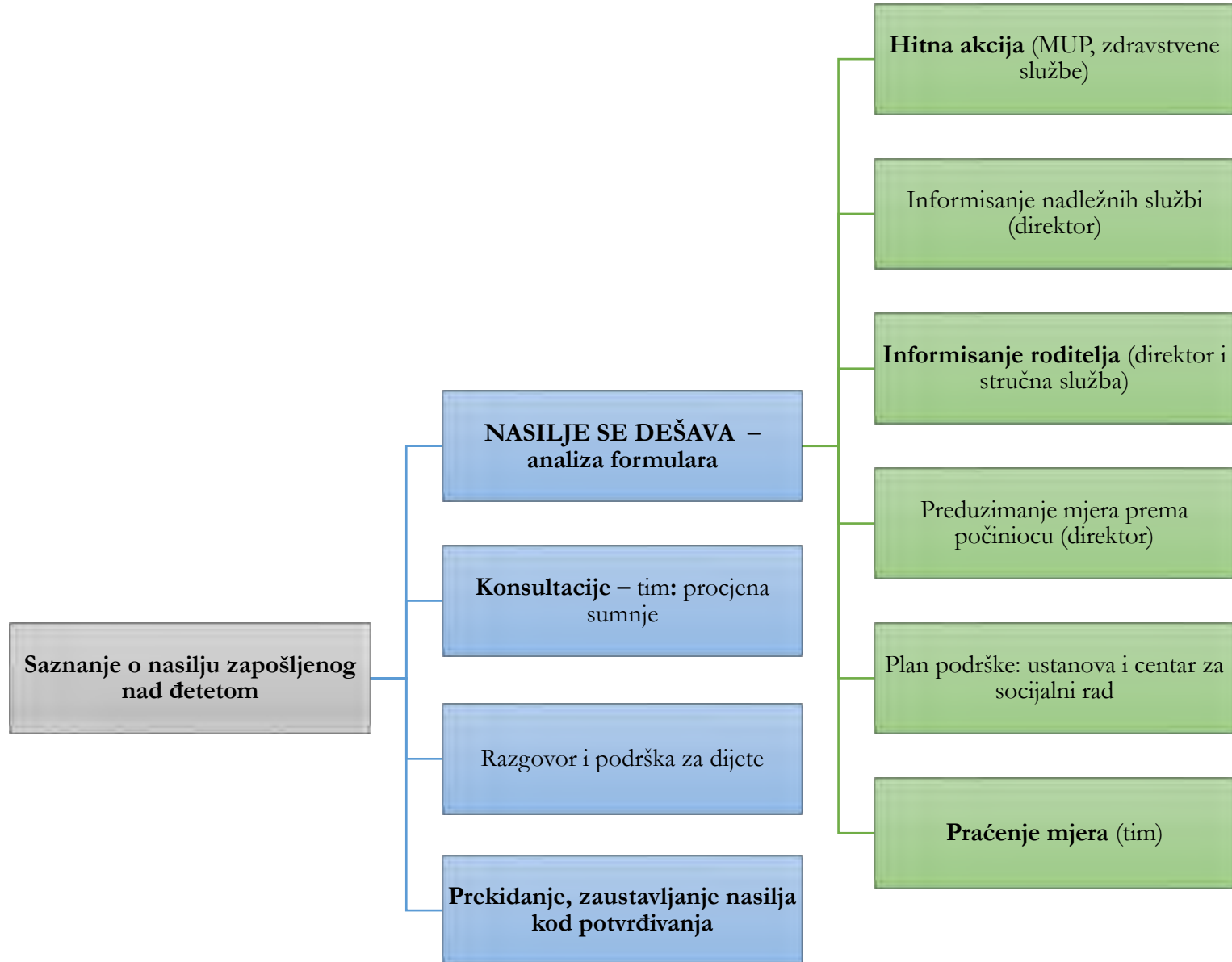
TIM:

Prilog: Grafički prikaz koraka i mjera koje treba preduzeti kad se uoči nasilje

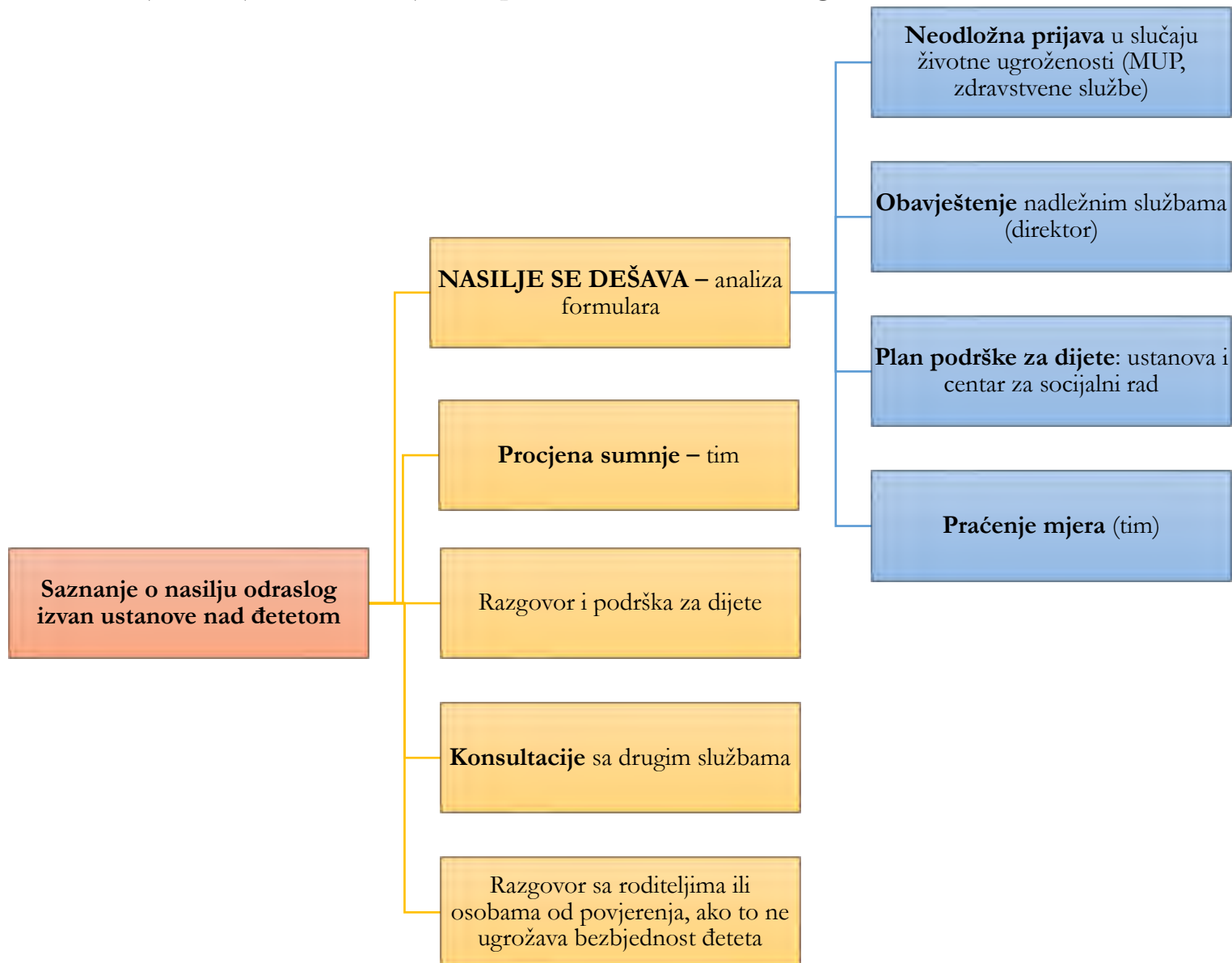
I Procedura u slučajevima vršnjačkog nasilja

II Procedura – odgovor/intervencija u slučaju sumnje ili čina nasilja/zloupotrebe dece od strane osoblja

III Procedura – u slučaju sumnje ili čina nasilja/zloupotrebe dece od strane drugih odraslih lica izvan ustanove

LITERATURA:

- Barter C. (2003). „Young people in care talk about peer violence“, Scottish Journal of Residential Child Care, 2 (2) 39-51.
- Barter i saradnici (2004). Barter C., Berridge D., Cawson P., Renold E. (2004). „Peer Violence in Children’s Residential Care“, Palgrave Macmillan, New York
- Besharov D. J. (1987). Policy guidelines for decision making in child abuse and neglect. Children Today, November–December 1986. 7-11.
- Besharov D. J. (1990). Recognizing child abuse: A guide for the concerned, Book News, Inc. Portland.
- Burke Harris N. (2017). „Negativna iskustva u djetinjstvu globalna prijetnja zdravlju“, Konferencija u okviru Kampanje „Stop nasilju“, UNICEF, Podgorica
- Global status report on violence prevention (2014). World Health Organization, 20. Geneva, Switzerland, WHO Library Cataloguing-in-Publication Data
- Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, uz podršku Save the Children Norway, regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu, Istraživanje o nasilju nad djecom u Crnoj Gori
- International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF, (2001) Publikacija World Health Organization
- IPSOS Strategic Marketing, Istraživanje „Pristup pravdi za žrtve nasilja u porodici“, Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj u Crnoj Gori (UNDP), u partnerstvu sa Centrom za ženska prava, Ministarstvom za ljudska i manjinska prava – Odjeljenjem za rodnu ravnopravnost, uz finansijsku podršku Ambasade Norveške u Beogradu
- IPSOS Strategic Marketing (2016). Istraživanje o nasilju nad djecom, Centar za ženska prava, SOS Nikšić, UNICEF, Evropska unija (https://www.unicef.org/montenegro/media_15873.html)
- Johnson C. F. (1996). Physical abuse: Accidental versus intentional trauma in children, Briere J. et al., 206-226.
- Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije nad ženama
- Konvencija protiv mučenja i drugih svirepih, nehumanih ili ponižavajućih kazni ili postupaka
- Konvencija Savjeta Evrope o sprečavanju mučenja i nečovječnih ili ponižavajućih postupaka i kažnjavanja
- Krivični zakonik Crne Gore „Sl. list RCG“, br. [70/2003](#), [13/2004](#), [47/2006](#) i „Sl. list CG“, br. [40/2008](#), [25/2010](#), [32/2011](#), [64/2011](#) – drugi zakon, [40/2013](#), [56/2013](#), [14/2015](#) [42/2015](#) i [58/2015](#) drugi zakon
- Krkeljić Lj. (2014). „Priručnik – Škola bez nasilja – ka sigurnom podsticajnom okruženju za djecu“, Ministarstvo prosvjete i UNICEF

- Maurović, Sekol I. (pod recenzijom), „Siguran dom: Strategija suzbijanja vršnjačkog nasilja u domskom okruženju: Priručnik za stručnjake“, Osijek, Hrvatska
- Milanović i sar. (2016). Istraživanje „Analiza reforme sistema dječje i socijalne zaštite u Crnoj Gori iz perspektive korisnika“ (2010–2015)
- Milić T., Novović R., Grdinić S., Raščanin I. (2015). „Podjela odgovornosti i postupanje u cilju prevencije i u slučajevima pojave nasilja – uputstvo školama“, Ministarstvo prosvjete Crne Gore
- Milić T., Marić A., Vuksanović A., Popović A., Trailović Šljivančanin A., Radulović J., Popović J. (2016). Instrukтивно-edukativni materijal za inkluzivni rad i učenje djece s posebnim obrazovnim potrebama, Ministarstvo prosvjete i UNICEF
- Milić T., Marić A. (2015). „Priručnik za rad s djecom s autizmom“, ZUNS
- Milosavljević M. (1998). „Nasilje nad decom“, Beograd, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
- NSPCC (2017). „Safeguarding deaf and disabled children: How organizations can protect deaf and disabled children from abuse“. <https://www.nspcc.org.uk/preventing-abuse/safeguarding/deaf-disabled-children/> (pristupljeno 27. jula 2017)
- NVO Juventas, „Ka sigurnom i bezbjednom okruženju“ – procedura za zaštitu djece u JU Dječjem domu „Mladost“ u Bijeloj
- Olweus D. (1978). „Aggression in schools: Bullies and whipping boys“. Washington, DC: Hemisphere.
- Opšti Zakon o vaspitanju i obrazovanju („Sl. list RCG“, br. 64/ 2002, 31/05, 49/07, „Sl. list CG“, br. 4 /2008, 21/09, 45/10, 40/11, 45/11, 36/13, 39/13, 44/13)
- Plut D., Popadić D. (2007). „U lavirintu nasilja“, Institut za psihologiju i Filozofski fakultet u Beogradu, Psihološke monografije 14, Beograd
- Podjela odgovornosti i postupanje u cilju prevencije i u slučajevima pojave nasilja
- Porodični zakon („Sl. list RCG“, br. 1/2007 i „Sl. list CG“, br. 53/2016)
- Pravilnik o bližim uslovima za pružanje i korišćenje, normativima i minimalnim standardima usluga podrške za život u zajednici („Sl. list CG“, br. 27/13 i 1/15)
- Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje („Sl. glasnik RS“, br. 30/201)
- Prevalence and risk of violence against adults with disabilities: a systematic review and meta-analysis of observational studies (2012). Karen Hughes, Mark A Bellis, Lisa Jones, Sara Wood, Geoff Bates, Lindsay Eckley, Ellie McCoy, Christopher Mikton, Tom Shakespeare, Alana Officer, Centre for Public Health, Liverpool John Moores University, Liverpool, UK (K. Hughes PhD, Prof. M. ABellis DSc, L. Jones BSc, S. Wood MSc, G. Bates MSc, L. Eckley PhD, E. McCoy MSc), Department of Violence and Injury Prevention and Disability, World Health Organization, Geneva, Switzerland (C. Mikton PhD, T. Shakespeare PhD, A. Officer MPH) WHO publication

- Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici (2011)
- Reporting of Child Protection and Child Abuse (2013). Handbook and Protocols for Manitoba Service Providers
- Sekol I. i Farrington P.D. (2009). The nature and prevalence of bullying among boys and girls in Croatian care institutions: A descriptive analysis of children's homes and correctional homes. *Kriminologija i socijalna integracija*, 17, 2, 15-34.
- Sekol I. (2013). Peer violence in adolescent residential care: A qualitative examination of contextual and peer factors. *Children and Youth Services Review*, 35,12, 1901–1912.
- Sekol I. (2016.) Bullying in adolescent residential care: The influence of the physical and social residential care environment. *Child and Youth Care Forum*, 45,3: 409-43.
- Svjetska zdravstvena organizacija (2001/2002). Istraživanje o zdravstvenom ponašanju školske djece (Health Behavior in School-aged Children)
- UN Konvencija o pravima djeteta (1989)
- UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom
- United Nations Children's Fund, *Hidden in Plain Sight: A statistical analysis of violence against children*, UNICEF, New York (2014)
- UN Smjernice za alternativno staranje o djeci (2010), Rezolucija usvojena od strane Generalne skupštine UN
- Vlada Crne Gore. Nacionalni plan akcije za djecu 2013–2017.
- Vlada Crne Gore. Strategija razvoja sistema dječje i socijalne zaštite 2013–2017 (Ministarstvo rada i socijalnog staranja)
- Vlada Crne Gore (Ministarstvo prosvjete 2014). Strategija inkluzivnog obrazovanja
- Vlada Crne Gore. Strategija za zaštitu od nasilja u porodici 2016–2020 (Ministarstvo rada i socijalnog staranja)
- Vlada Crne Gore (2017). Strategija prevencije i zaštite djece od nasilja sa akcionim planom 2017 – 2021.
- Zakon o obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama
- Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti („Sl. list CG“, br. 27/2013, 1/2015, 42/2015, 47/15, 56/2016, 66/2016 i 1/2017)
- Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. list CG“, br. 46/10 i 40/11)
- Zakonom o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom („Sl. list CG“, br. 39/11)
- Zakon o zaštiti od nasilja u porodici („Sl. list CG“, br. 46/2010, 40/2011)
- Zakon o zaštiti podataka o ličnosti („Sl. list CG“, br. 70/08, 70/09 i 44/12)
- Zakon o zaštitniku ljudskih prava i sloboda Crne Gore („Sl. list CG“, br.42/11 i 32/14)
- Žegarac N. (2001). „Postupak vođenja slučaja zlostavljanja i zanemarivanja djece u centrima za socijalni rad“. *Srna, J. (ur.)* 211-223.

- Žegarac N., Mijanović Lj., Obretković M., Pejaković Lj., Simović I., Stevanović I. (2001). „Zaštita djeteta od zlostavljanja“: Priručnik za centre za socijalni rad i druge službe u lokalnoj zajednici. Beograd, Jugoslovenski centar za prava djeteta